

Περί της έννοιας της άρνησης στη διαλεκτική*

Πιστεύω, σ' αυτό είμαστε όλοι σύμφωνοι, ότι ο προσδιορισμός του περιεχομένου της παρούσης ιστορικής περιόδου και, ειδικά, η ανάπτυξη του ύστερου καπιταλισμού μέσω των αυθεντικών εννοιών, και μάλιστα μέσω των ανεπτυγμένων εννοιών της μαρξικής θεωρίας, παρουσιάζει κάποιες δυσκολίες ή μάλλον αυτή μπορεί να προσδιορισθεί έτσι, αλλά αυτό μας οδηγεί σε μια νέα αμηχανία. Αν η ίδια θεωρία μπορεί να συλλάβει τόσο την ανάπτυξη του Α όσο και του όχι-Α, τόσο την ευημερία όσο και την κρίση, τόσο την επανάσταση όσο και την εκκρεμότητα της επανάστασης, τόσο τη ριζοσπαστικοποίηση της εργατικής τάξης όσο και την ενσωμάτωσή της στο υπάρχον σύστημα, τότε αυτό μπορεί να συνηγορεί για την εγκυρότητα της θεωρίας αλλά, επίσης, και για την αδυναμία της. Και πράγματι, υπό αυτήν τη σκοπιά κατηγορήθηκε η μαρξική θεωρία ότι εμπεριέχει έναν ενσωματωμένο μηχανισμό,

* Μια παλαιότερη απόδοση της διάλεξης στην ελληνική γλώσσα υπάρχει στο Μ. Μάρκοβιτς, Χ. Μαρκούζε, Κ. Κόζικ, *Διαλεκτική*, μτφρ. Γιώργος Βαμβαλής, εκδόσεις Επίκουρος, 2η έκδ., Αθήνα 1973, σ. 35-42.

ο οποίος τη στεγανοποιεί έναντι κάθε ανασκευής μέσω της πραγματικότητας.

Τώρα, υποθέτω, ότι αυτές οι δυσκολίες έχουν να κάνουν με την καταγωγή της μαρξικής διαλεκτικής από την εγελιανή και ως εκ τούτου θα ήθελα υπό την παραπάνω προοπτική να θέσω σε συζήτηση αυτήν τη σχέση.

Αυτό που βλέπουμε στην παρούσα περίοδο φαίνεται ως μια στασιμότητα της διαλεκτικής της αρνητικότητας. Βρισκόμαστε ενώπιον νέων μορφών του ύστερου καπιταλισμού και γι' αυτόν τον λόγο ενώπιον του καθήκοντος ν' αναπτύξουμε τη διαλεκτική έννοια που ταιριάζει σ' αυτές τις μορφές. Επιτρέψτε μου να το διατυπώσω γενικώς: μου φαίνεται ότι η κύρια δυσκολία έγκειται στη διαλεκτική έννοια, σύμφωνα με την οποία οι αρνητικές δυνάμεις αναπτύσσονται εντός του υπάρχοντος ανταγωνιστικού συστήματος. Φαίνεται ότι αυτή η ανάπτυξη της αρνητικότητας εντός της ανταγωνιστικής ολότητας είναι σήμερα πολύ δύσκολο να καταδειχθεί. Γι' αυτόν τον λόγο θα ήθελα στη σύντομη εισήγησή μου ν' αρχίσω με τη συζήτηση περί του αρνητικού [στοιχείου], και μάλιστα θα ήθελα να ξεκινήσω από την αντιπαράθεση, η οποία σήμερα στη Γαλλία αφορά στην απόπειρα του Αλτουσέρ να προσδιορίσει εκ νέου τη σχέση της εγελιανής και της μαρξικής διαλεκτικής. Αρκετά συχνά έχει τονισθεί ο θετικός, κομφορμιστικός χαρακτήρας της εγελιανής διαλεκτικής. Μάλιστα θα ήθελα να πω ότι στην εγελιανή διαλεκτική η άρνηση λαμβάνει έναν φαινομενικό χαρακτήρα, επειδή σε τελική ανάλυση αναπτύσσεται ξανά και ξανά μόνον το ήδη καθ' εαυτό ον διαπερνώντας κάθε άρνηση και κάθε κατάργηση, και μέσω της άρνησης υψώνεται σε μια υψηλότερη ιστορική βαθμίδα. Έτσι, φαίνεται ως εάν ν' αναπτύσσεται στην εγελιανή φιλοσοφία μέσω όλων των εκρηκτικών και ριζοσπαστικών, επαναστατικών μεταβάσεων και

καταρρεύσεων πάντοτε μόνον η μια ουσία, της οποίας μέσω της άρνησης απελευθερώνονται οι δυνατότητες που είναι μέσα της φυλακισμένες και παρεμποδισμένες. Είμαι της άποψης ότι αυτός ο κομφορμιστικός χαρακτήρας δεν είναι μια προσαρμογή του Εγέλου σε εξωτερικές συνθήκες, αλλά έχει τις ρίζες του στην ίδια την έννοια της διαλεκτικής του, στην οποία επιβάλλεται, εν τέλει, παρ' όλα αυτά η θετικότητα του Λόγου, η πρόοδος.

Ο Αλτουσέρ όμως ισχυρίστηκε ότι, αν πράγματι ο Μαρξ είχε επανατοποθετήσει απλώς την εγελιανή διαλεκτική στα πόδια της, θα είχε μετατρέψει μεν τη βάση του συστήματος, αλλά θα είχε απλώς αντιτάξει στο εγελιανό σύστημα Λόγου ένα άλλο σύστημα Λόγου. Αυτό σημαίνει ότι θα είχε παραμείνει εντός της φιλοσοφίας, αντί να υπερβεί τη φιλοσοφία. Στην πραγματικότητα, σύμφωνα με τον Αλτουσέρ, ο Μαρξ εγκατέλειψε την εγελιανή διαλεκτική, καθώς την ανέπτυξε στο έδαφος της «πραγματικής ανάπτυξης» –μια έκφραση του Engels– ως μια νέα, ανεξάρτητη διαλεκτική.

Σ' αυτήν τη θέση του Αλτουσέρ θα ήθελα τώρα να σας παρουσιάσω την αντίθετη, δηλαδή ότι και η υλιστική διαλεκτική παραμένει ακόμη υπό τη μαγική επήρεια του ιδεαλιστικού Λόγου, της θετικότητας, όσο αυτή δεν αίρει τη σύλληψη της προόδου, σύμφωνα με την οποία το μέλλον είναι πάντοτε ήδη ριζωμένο στο εσωτερικό του υπάρχοντος, όσο η μαρξική διαλεκτική δεν ριζοσπαστικοποιεί την έννοια της μετάβασης σε μια νέα ιστορική βαθμίδα, που σημαίνει: όσο [η διαλεκτική] δεν ενσωματώνει στη θεωρία την ποιοτική διαφορά στην κατεύθυνση της προόδου, την αναστροφή, τη ρήξη με το παρελθόν και με το υπάρχον. Αυτή δεν είναι καμιά αφηρημένη αξίωση, αλλά ένα πολύ συγκεκριμένο πρόβλημα ενόψει του ερωτήματος, εάν και κατά πόσον η ύστερη βαθμίδα της δυτικής βιομηχανικής

κοινωνίας, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά στην *τεχνική* βάση της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, μπορεί να χρησιμεύσει ως μοντέλο για τη συγκρότηση μιας νέας κοινωνίας.

Θα ήθελα να διασαφηνίσω αυτό το γεγονός μέσω των δύο κεντρικών διαλεκτικών εννοιών: της άρνησης της άρνησης, ως εσωτερικής ανάπτυξης μιας ανταγωνιστικής κοινωνικής ολότητας, και την έννοια της ολότητας, στην οποία κάθε μεμονωμένη θέση βρίσκει την αξία της και την αλήθεια της. Καταρχάς για την πρώτη έννοια, την έννοια της άρνησης ως υπέρβασης. Είναι καίριας σημασίας τόσο για τον Μαρξ όσο και για τον Hegel ότι οι δυνάμεις της άρνησης, οι οποίες υπερβαίνουν τις αντιφάσεις που αναπτύσσονται εντός ενός συστήματος και οδηγούν σε μια νέα βαθμίδα, αναπτύσσονται εντός αυτού του συστήματος. Έτσι για παράδειγμα [αναπτύχθηκε] η μπουρζουαζία εντός του φεουδαρχικού συστήματος, έτσι το προλεταριάτο ως επαναστατική δύναμη εντός του καπιταλισμού: προσδιορισμένη άρνηση υπό την έννοια αυτής της θέσης εναντίον του όλου ήδη εντός του όλου. Ακόμη περισσότερο. Μέσω αυτής της άρνησης, η οποία αναπτύσσεται εκ των έδων ενός συστήματος, προκύπτει αναγκαία η κίνηση προς τη νέα βαθμίδα ως κίνηση σε μια *υψηλότερη* βαθμίδα, καθώς αυτή απελευθερώνει τις παραγωγικές δυνάμεις που είναι δεσμευμένες στο κυρίαρχο σύστημα. Επομένως, εδώ και παρ' όλο τον επαναστατικό μετασχηματισμό του υφιστάμενου όλου εμφανίζεται η ανάπτυξη μιας, τρόπον τινά, ήδη υπάρχουσας ουσίας, η οποία στο πλαίσιο των υφιστάμενων συνθηκών δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί. Και έτσι στην υψηλά ανεπτυγμένη τεχνική βάση της καπιταλιστικής παραγωγής υπάρχει ήδη η υλική βάση για την έκπτυξη της σοσιαλιστικής παραγωγικότητας. Αυτό όμως δεν είναι πάλι μια μορφή της προόδου του αντικειμενικού Λόγου και μια νέα μορφή της

αναπαραγόμενης υπεροχής της παρελθούσας εργασίας, που εξαντικειμενικεύτηκε στον τεχνικό μηχανισμό, επάνω στη ζωντανή εργασία;

Έναντι της παραπάνω θεώρησης της διαλεκτικής θέτω το αντιερώτημα: μπορούν ν' αναπτύσσονται οι δυνάμεις της άρνησης με ιστορική αναγκαιότητα εντός ενός ανταγωνιστικού συστήματος μ' αυτόν τον προοδευτικό και απελευθερωτικό τρόπο; Είναι απαραίτητο οι τάξεις και οι ταξικοί αγώνες να τεθούν σε μιαν τέτοια θετική δυναμική; Αυτό το πρόβλημα αφορά τον ιστορικό υλισμό ως ολότητα στη σχέση του με την ιδεαλιστική διαλεκτική. Δηλαδή: δεν μειώνει ο διαλεκτικός υλισμός την ίδια την υλική του βάση, καθώς δεν υπολογίζει αρκετά την επίδραση των κοινωνικών θεσμών στο είναι και τη συνείδηση των ανθρώπων; καθώς αυτός ελαχιστοποιεί τον ρόλο της βίας, τόσο της ωμής βίας όσο και της βίας των δεδομένων (λ.χ. της αυξανόμενης παραγωγικότητας της εργασίας και του αυξανόμενου βιοτικού επιπέδου); καθώς αυτός υποτιμά τον ρόλο της επιστήμης και της τεχνικής, που ζευγαρώθηκαν βίαια, στη διαμόρφωση και στον προσδιορισμό των αναγκών και της ικανοποίησης; Αυτό σημαίνει: δεν υποτιμά ο μαρξιστικός υλισμός τις δυνάμεις της ενσωμάτωσης και της συνοχής που είναι ενεργές στην ύστερη φάση του καπιταλισμού;

Αυτό περί του οποίου πρόκειται εδώ δεν είναι πνευματικές, ιδεολογικές δυνάμεις, είναι κοινωνικές δυνάμεις που είναι υλικές και αρκετά ισχυρές για να εξουδετερώσουν τις αντιθέσεις για μια ολόκληρη περίοδο, ν' αναστείλουν ή και να μεταμορφώσουν τις αρνητικές, εκρηκτικές δυνάμεις σε θετικές, οι οποίες αναπαράγουν το κατεστημένο αντί να το υπερβούν. Αποτέλεσμα αυτής της υπόθεσης: το αμφίβολο της έννοιας της άρνησης που αναπτύσσεται ως απελευθέρωση στο εσωτερικό μιας υφιστάμενης ολότητας. Με το γεγονός αυτό όμως [τίθεται]

και το αμφίβολο αυτής της υλιστικής έννοιας του Λόγου μέσα στην ιστορία. Και εξ αυτού προκύπτει η αναγκαιότητα ν' αποσυνδέσουμε την έννοια της πράξης απ' αυτό το σχήμα και να συνδέσουμε εκ νέου το εντός με το εκτός, από το οποίο εξαρτάται το εντός στην ιστορία.

Μ' αυτήν την ηθελημένη μη διαλεκτικά διατυπωμένη αντίθεση του εντός και του εκτός περνά στη δεύτερη έννοια, την οποία θέλω να συζητήσω εν συντομία: την έννοια του όλου.

Τα ερωτήματα, που ετέθησαν εδώ, αφορούν στην πραγματική δυνατότητα ότι στην ιστορική δυναμική ένα υφιστάμενο ανταγωνιστικό όλον αίρεται απ' έξω, υπερβαίνεται και, κατ' αυτόν τον τρόπο, επιτυγχάνεται η επόμενη ιστορική βαθμίδα. Πιστεύω ότι αυτή η έννοια του έξω, την οποία θέλω να συζητήσω εν συντομία, έχει βρει τη θέση της και στην εγγεληνή φιλοσοφία και, ειδικά, στη φιλοσοφία του δικαίου. Αναλογίζομαι τη σχέση της αστικής κοινωνίας με το κράτος. Παρ' όλες τις επιδέξια ανεπτυγμένες διαλεκτικές μεταβάσεις, που συνδέουν το κράτος εκ των ένδον με την αστική κοινωνία, εξακολουθεί να παραμένει αποφασιστικό ότι ο Χέγκελ επιβάλλει το κράτος στην αστική κοινωνία απ' έξω και μάλιστα στο επιχείρημά του αιτιολογημένα, επειδή μόνο μια δύναμη που ίσταται έξω από το συνολικό σύστημα των συμφερόντων, του «συστήματος των αναγκών» της αστικής κοινωνίας, μπορεί να εκπροσωπήσει το καθολικό σ' αυτήν την απέλπιδα ανταγωνιστική κοινωνία. Υπό αυτήν την έννοια το καθολικό παραμένει εκτός του συστήματος της αστικής κοινωνίας. Αν, λοιπόν, τώρα υπάρχει ένας ιστορικός τόπος για ένα τέτοιο έξω, τότε πρέπει κάθε προσδιορισμένη κοινωνική ολότητα να είναι η ίδια μέρος μιας μεγαλύτερης ολότητας, εντός της οποίας αυτή η προσδιορισμένη κοινωνική ολότητα μπορεί να πληγεί απ' έξω.